

**ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԵՆԹԱԿԱ – ՍՏՈՐՈԳՅԱԼ – ԽՆԴՐԻ
ՇԱՐԱԴԱՍՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՏԻՊԱԲԱՆԱԿԱՆ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ**

ՀԱՄԱԻԿ ՍԱՄՍՈՆՅԱՆ

Ժամանակակից լեզվաբանության մեջ ենթակայի (S), բայ-ստորոգյալի (V) և ուղիղ խնդրի (O) շարադասական փոխհարաբերությունը համարվում է տիպաբանորեն համեմատաբար կայուն, և առաջարկվում է դրանց շարադասական փոխհարաբերության հնարավոր վեց տիպ՝ SVO, SOV, VSO, VOS, OSV, OVS:

Հարկ է նշել, որ շարադասությունը ավելի լայն է և ընդգրկում, քան շարադասական փոխհարաբերության նշված տիպերը: Բայց տիպաբանական տեսակետից սրանք ավելի կարևոր են և ուշադրության արժանի, որովհետև աշխարհի շատ լեզուների պարզ նախադասությունների շարադասությունը ուսումնասիրվել է նշված շարադասական կադապարները հիմք ընդունելով¹: Մասնավորապես, բազմաթիվ լեզուների համար պարզվել են շարադասական առավել բնորոշ կադապարները ըստ հետևյալ աղյուսակի.

Աղյուսակ 1

		Լեզուների քանակը	Լեզուներ
1.	SOV	180	ճապոներեն, կորեերեն, հնդկական խմբի որոշ լեզուներ, տիբեթա-բիրմանական խմբին պատկանող որոշ լեզուներ
2.	SVO	168	անգլերեն, վիետնամերեն, բանտու խմբին պատկանող լեզուներ (Կենտրոնական Աֆրիկա), բուշմեներեն (Աֆրիկա), իրոկեզական լեզու (հնդկական լեզուների խմբից)
3.	VSO	37	Բերբերյան ճյուղին պատկանող լիվիերենը
4.	VOS	12	Երեք լեզու ամազոնական տարածքից, Խադաղ օվկիանոսի արևմտյան շրջանի լեզուներ, Մադագասկարի որոշ լեզուներ
5.	OVS	5	Կարիբյան և ամազոնական տարածքի որոշ լեզուներ
6.	OSV	-	-

Ժամանակակից հայերենի պարզ նախադասության շարադասության համառոտ բնութագիրը տալու համար օգտվել ենք Ջ. Գրինբերգի առաջարկած մեթոդից, որը կրում է «Բառերի հիմնական կարգի (հաջորդակա-

¹ Տե՛ս **Мечковская Н. Б.** Общее языкознание. Структурная и социальная типология языков. М., 2006, էջ 90:

նության) տիպաբանություն» անվանումը²: Ձ. Գրիմբերգը առաջարկում է ընդհանրություններ, որոնք հիմնված են երեք հատկանիշի վրա:

Առաջին հատկանիշը բացահայտում է բառերի հիմնական շարադասությունը: Ենթական նշանակելով S (subjectum), բայը՝ V (verbum), իսկ խնդիրը՝ O (objectum)՝ Գրիմբերգը 30 լեզուների ուսումնասիրությունից ստացված տվյալների հիման վրա եզրակացնում է, որ օգտագործվում են բառերի դասավորության հիմնական երեք ձև՝ **VSO, SVO, SOV**:

Այստեղ խոսքը հիմնական ձևերի մասին է, հակառակ դեպքում այնպիսի չկիրառվող ձև, ինչպիսին է OVS, կարելի է հանդիպել նույն լեզուներում, այդ թվում նաև՝ ռուսերենում, օր.՝

Машины ведет Сава. (OVS)

Երկրորդ հատկանիշը բացահայտում է լեզուների մեջ սպասարկու բառերի հաջորդականությունը (նախադրություններ և հետադրություններ), որը Ձ. Գրիմբերգը համապատասխանաբար նշանակում է Pr (preposition) և Po (postposition):

Երկրորդ հատկանիշով բացահայտվում է ածականների դիրքը գոյականի նկատմամբ: Գոյականից առաջ դրվող ածականը Գրիմբերգը նշանակում է A տառով, իսկ գոյականից հետո դրվող ածականը՝ N տառով³:

Տեղին է նշել, որ վերոհիշյալ վեց տիպերից վերջին երեքը խիստ հազվադեպ են: Առաջին երեքի (**SVO, SOV, VSO**) ընդհանրությունն այն է, որ երեք կադապարներում էլ լրացումը հաջորդում է ենթակային: Սա հիմք է դառնում գրիմբերգյան առաջին ընդհանրության համար. պատմողական նախադասություններում լրացումը միշտ շարադասվում է ենթակայից հետո, որի հիման վրա էլ առանձնացվում են շարադասական հետևյալ երեք կադապարները՝ **SVO, SOV, VSO**: Պայմանավորված բայի դիրքով Գրիմբերգը սրանք անվանում է առաջին (VSO), երկրորդ (SVO) և երրորդ (SOV):

Առաջին հատկանիշով լեզուների դասակարգման երեք տարբեր խմբերի հնարավորություն է ստեղծվում, իսկ վերջին երկու հատկանիշով՝ լրացուցիչ երկուսական խմբերի ևս: Ձ. Գրիմբերգի դասակարգման աղյուսակը ստանում է 12 վանդակ: Նշենք, որ հնարավոր ոչ բոլոր ձևերն են իրացվում, օրինակ՝ VSO գլխավոր հաջորդականության P_o – A, P_o – N վանդակները դատարկ են մնում, քանի որ համապատասխան շարադասություն ունեցող ոչ մի լեզու Ձ. Գրիմբերգին հայտնի չէ:

Գրիմբերգյան դասակարգման աղյուսակը ունի հետևյալ տեսքը.

Աղյուսակ 2

	I VSO	II SVO	III SOV
P _o – A	0	1	6
P _o – N	0	2	5
Pr – A	4	0	4
Pr – N	6	6	0

² Տե՛ս **Степанов Ю.** Основы языкознания. М., 1963, էջ 139:

³ Տե՛ս **Joseph H. Greenberg.** Some Universals of Grammar with Reference to the Order of Meaningful Elements, In: Joseph Greenberg (ed). Universals of language. London, էջ 73-75:

Ժամանակակից հայերենի դիրքը վերոհիշյալ աղյուսակում որոշելու համար նախ պետք է պարզել բառերի հիմնական շարահասությունը պարզ նախադասություններում: Ժամանակակից հայերենում (նաև գրաբարում) ընդունված է, որ ենթական դրվում է ստորոգյալից առաջ (SV), իսկ եթե ենթական ունի որոշիչ, հատկացուցիչ լրացումներ, ուրեմն՝ դրանցից հետո: Որպես հիմնական կիրառություն կարելի է տալ ժամանակակից հայերենի շարահյուսական կառուցվածքը բնութագրող այն գիծը, որի համաձայն՝ որոշիչները և հատկացուցիչները իրենց լրացյալների նկատմամբ հիմնականում ունեն նախադաս շարահասություն, խնդիրները՝ հետադաս շարահասություն, իսկ պարագաների մեծ մասին բնորոշ է նախադաս գործածությունը: Արդի հայերենը հարուստ է հետադրություններով՝ ի տարբերություն գրաբարի, որտեղ գերակշռում են նախդիրները: Ըստ այս ընդհանուր կաղապարի՝ ժամանակակից հայերենը մտնում է **SOV P_o – A** խմբի մեջ: Մինչդեռ դասական գրաբարի շարահյուսական համակարգը մտնում է **SVO Pr – N** խմբի մեջ, քանի որ գրաբարում որոշիչները, հատկացուցիչները, ինչպես նաև կապի խնդիրները ունեն հիմնականում հետադաս շարահասություն:

Ստորև տրվում է Ջ. Գրինբերգի առաջարկած տիպաբանական դասակարգման ընդհանուր աղյուսակը, համապատասխան վանդակների մեջ ներառելով նաև դասական գրաբարը և ժամանակակից հայերենը⁴:

Աղյուսակ 3

I VSO	II SVO	III SOV
P _o – A	էստոներեն, չինարեն, արդի հայերեն	հինդի, տիբեթական լեզուներ, արդի հայերեն, բենգալի
P _o – N	աֆրիկյան մի շարք լեզուներ	չուներեն, ավստրալիական լեզուներ, դասական տիբեթերեն
Pr – A նաուհաբլը և մի քանի այլ լեզուներ	անգլերեն, գերմաներեն, ռուսերեն	
Pr – N եբրայերեն, արաբերեն	գրաբար, ֆրանսերեն, իսպաներեն	պարսկերեն, ակկադերեն

Ըստ Ջ. Գրինբերգի աղյուսակի՝ արդի հայերենը ընդհանրություններ ունի տիբեթական լեզուների, հինդիի և բենգալիի, իսկ դասական գրաբարը՝ ֆրանսերենի, իսպաներենի, ինչպես նաև ռոմանական այլ լեզուների հետ:

Պարզ նախադասության շարահասական կաղապարները որոշելու տեսակետից կարևոր չէ՝ բայական անդամի լրացումը խնդիր է, թե պարագա, ուստի բայական անդամի լրացումը կնշանակենք Օ տառով՝ հետևելով պարզ նախադասության շարահասական կաղապարների ներկայացման ընդհանուր լեզվաբանական չափանիշներին:

⁴ Степанов Ю., ցվ. աշխ., էջ 141:

Ստորև կփորձենք տալ ժամանակակից հայերենի հնարավոր շարահասական կաղապարները ըստ վերոհիշյալ 6 տիպերի:

Ժամանակակից հայերենում ամենահաճախականը **SVO** կաղապարն է:

Սովորական շարահասության համաձայն՝ ենթական լինում է նախադաս, իսկ ստորոգյալը՝ վերջադաս: Շրջուն շարահասության դեպքում ենթական վերջադաս է, իսկ ստորոգյալը՝ նախադաս: Շրջուն շարահասությունը նպաստում է խոսքին նոր նրբերանգներ հաղորդելուն:

«Հակառակ սովորական շարահասությանը, շրջունը հաճախ այնպիսի իմաստային և ոճական նրբություններ է հայտնաբերում նախադասության մեջ, որ սովորական շարահասությամբ բնավ չի զգացվում»⁵:

Գոյականով, ածականով, թվականով, դերանվամբ, դերբայով արտահայտված ենթակաները ուղիղ կամ սովորական շարահասության դեպքում դրվում են ստորոգյալից առաջ հատկապես այն դեպքերում, երբ խոսքի ելակետը ենթական է: Օրինակ՝

Աղջիկը մոտեցավ անձայն:

Գեղցիկը հրապուրում է բոլորին:

Առաջինը պարտվեց երրորդին:

Նա կռահեց եղելությունը:

Ընթերցողը հենու կգնա գիտության ասպարեզում:

Եթե ենթական ունի լրացումներ՝ որոշիչ և հատկացուցիչ, ապա նշված լրացումները շարահասվում են նրանից առաջ: Օրինակ՝

Օրհորդի գեղեցիկ դեմքը գրավեց բոլորի ուշադրությունը:

Առանձին ուշադրության է արժանի անորոշ դերբայով արտահայտված ենթական, որը հիմնականում ստորոգյալից առաջ է դրվում: Օրինակ՝

Շատ ուտելը վնասակար է առողջությանը:

Նման դեպքերում ենթական կարող է նաև հետադաս շարահասություն ունենալ, քանի որ ենթակայի դերում հանդես եկած անորոշ դերբայը որոշյալ առումով է գործածված: Ենթակայի դերում հանդես եկած անորոշ դերբայը կարող է գործածվել նաև առանց հոդի: Նման դեպքում ենթակայի նախադաս գործածությունը պարտադիր է դառնում, որովհետև եթե այն ստորոգյալից հետո շարահասվի, շատ դեպքերում կդառնա ստորոգյալի մաս: Օրինակ՝

Հանդուգն երիտասարդին համոզել անհնար է:

Նշված օրինակում ենթական **համոզել** բառն է:

Հանդուգն երիտասարդին անհնար է համոզել:

Վերջին օրինակում նշված դերբայն արդեն դարձել է ստորոգյալի մի մաս:

Դերանուններով արտահայտված ենթակաները հիմնականում նախադաս գործածություն ունեն: Բայց հարկ է նշել, որ, ի տարբերություն այլ դերանուններով արտահայտված ենթակաների, որոնք կարող են նաև հետադաս գործածություն ունենալ, հարցական և հարաբերական դերանուններով արտահայտված ենթակաները բացառապես նախադաս գործածություն ունեն, ինչպես՝

Ի՞նչը ստիպեց նրան հեռանալ:

Ովքեր չեն եղել Հայաստանում, քիչ բան կհնանան մեր մշակույթի մասին:

⁵ Տե՛ս **Վ. Առաքելյան**, Հայերենի շարահյուսություն, հ. 1, Եր., 1958, էջ 459:

Շարադասական երկրորդ կադապարը **SOV**-ն է, որտեղ ենթական ստորոգյալից առաջ է հանդես գալիս, բայց նրանք ընդմիջարկվում են ստորոգյալի լրացումներով: Նման դեպքերում շեշտը կարող է լինել ենթականի վրա: Օրինակ՝

Մեղմ գեփյուռը, շոյելով ծաղիկները, աստիճանաբար անտառի խորքն էր քաշվում:

Ուղիղ խնդիրը ստորոգյալից առաջ է շարադասվում այն ժամանակ, երբ առանձնապես շեշտված է: Նման գործածությունը հատուկ է հիմնականում գեղարվեստական գրականությանը, ինչպես՝

Ես քեզ եմ սիրում:

Անուղղակի խնդիրների մեջ ստորոգյալի նկատմամբ նախադաս դիրք ունի անջատման խնդիրը: Ինչպես գիտենք, անջատման անուղղակի խնդիրը ցույց է տալիս այն առարկան, որից սկսվում է գործողությունը, կամ անջատվում է մի բան: Այդ պատճառով անջատման գաղափարը նախ կապվում է առարկայի հետ. մեր մտքում սկզբում ծագում է այդ առարկայի, ապա նոր՝ նրա հետ կատարվող գործողության գաղափարը, ինչպես՝

Աղջիկը մորից էր ժառանգել այդ տունը:

Բանաստեղծը հայրենիքից հեռացավ:

Եթե պարզ նախադասության ստորոգյալը ունի միաժամանակ և՛ տեղի, և՛ ժամանակի պարագաներ, ապա մեկը կարող է շարադասվել ստորոգյալից առաջ, իսկ մյուսը՝ հետո: Օրինակ՝

Հանգստացողները ամեն օր գնում էին անտառ զբոսնելու:

Ձևի պարագան նույնպես կարող է գործածվել ստորոգյալից առաջ, ինչպես՝

Ջրոսաշրջիկները գոհունակությամբ հեռացան Հայաստանից:

Պատճառի պարագան կարող է հանդես գալ ենթականի և ստորոգյալի միջև: Օրինակ՝

Աղջիկը հուզմունքից շիկնեց:

Շարադասական երրորդ կադապարը **VSO**-ն է, որտեղ ենթական ստորոգյալից հետո է դրվում: Ստորոգյալի նախադաս գործածությունը խոսքին հաղորդում է հանդիսավորություն, շեշտում է գործողության կարևորությունը: Օրինակ՝

Ժամանում են տաղանդավոր դերասանները թատրոնի շենք:

Ստորոգյալի նախադաս շարադասությունը շատ է հանդիպում հիմնականում բնության նկարագրություններում՝ խոսքն ավելի տպավորիչ դարձնելու համար, ինչպես՝

Գեղեցիկ է Սևանը երեկոյան:

Ժողովրդական ստեղծագործություններում՝ լեգենդներում, բալլադներում, հեքիաթներում, զրույցներում ևս ենթական հանդես է գալիս ստորոգյալից հետո: Պատահական չէ, որ հեքիաթները հիմնականում սկսվում են **լինում է, չի լինում** բայերով:

Ստորոգյալի նախադաս շարադասությունը հատուկ է նաև թատերական երկի հեղինակային նշագրերին:

VSO կադապարով կազմված պարզ նախադասություններում ստորոգյալի հետադաս լրացումներ կարող են լինել՝ ուղիղ խնդիրը, անուղղակի խնդիրները, նպատակի, տեղի, ժամանակի, պատճառի, ձևի պարագաներ:

րը, օրինակ՝

Մոռացավ երիտասարդը իր ընտանիքին:

Չէին վախենում ազատամարտիկները ո՛չ զենքից, ո՛չ մահից:

Հայտարարում էր բանաստեղծը ի լուր աշխարհի:

Մեկնում էր նա արտասահման:

Պիտի վերադառնար տանտերը շուտով:

Տանջվում էր նա գլխացավից:

Հավաքվեցին հարևանները բարձրաձայն խոսելով:

VOS կաղապարով կազմված նախադասությունները ունեն շրջուն շարահասություն, որի ժամանակ ստորոգյալն իր վրա է կրում տրամաբանական շեշտը՝ խոսքը դարձնելով ավելի արտահայտիչ:

Նշենք, որ ժամանակակից հայերենում նախադասության նման կառուցվածքն այնքան էլ կենսունակ չէ: Նման կաղապարով կազմվող նախադասությունները հազվադեպ են և ավելի հատուկ են բանաստեղծական խոսքին:

Ստորոգյալի և ենթակայի միջև կարող է հանդես գալ ուղիղ խնդիրը:

Օրինակ՝

Ընթերցում էր վեպը աղջիկը:

Ստորոգյալի և ենթակայի միջև կարող են դրվել նաև անուղղակի խնդիրները և պարագաները, ինչպես՝

Բարձր տրամադրությամբ հեռացավ նրանից իր մանկության ընկերը:

Պատմում էր իր երիտասարդ օրերի մասին տխուր ծերունին:

Վազում էր ոտաբոբիկ փոքրիկ տղան:

Իջնում էր ամրոցից սպարապետի թիկնազորը:

Հավաքվում էին խորհրդակցելու երկրի իշխանները:

OVS կաղապարով կազմված նախադասություններում ուժեղանում է նախադասության անդամների տրամաբանական կապը:

Ստորոգյալի նկատմամբ նախադաս շարահասություն ունեն ինչպես ուղիղ, այնպես էլ անուղղակի խնդիրները, օրինակ՝

Իր բնօրրանը սիրում էր նա անսահման:

Արդարություն փնտրեց նա իր ամբողջ կյանքում:

Օրորոցային էր երգում մայրն իր փոքրիկին:

Ճանապարհին նրան հանդիպեց համագյուղացին:

Բախտի հարվածներին դիմակայել էր նա:

Եթե նախադասության մեջ կան ձևի և այլ պարագաներ, սովորաբար անմիջապես ստորոգյալին նախորդում է ձևի պարագան, այսպես՝

Երեկոյան անհամբեր սպասում էինք մենք մեր ընկերներին:

Տեղի, նպատակի և պատճառի պարագաները ևս կարող են շարահասվել ստորոգյալից առաջ, օրինակ՝

Անտառի ծայրամասում գտնվում էր տնակը:

Միջոցառմանը մասնակցելու համար ժամանեցին հյուրերը:

Ուրախությունից լրիվ կերպարանափոխվել էր աղջիկը:

Ժամանակակից հայերենում պարզ նախադասությունը կարող է ունենալ նաև **OSV** կաղապար:

Ինչպես ուղիղ խնդիրը, այնպես էլ անուղղակի խնդիրները կարող են շարահասվել ենթակայից առաջ, օրինակ՝

*Բազմահարկ շինությունը օտարազգի շինարարներն էին վերանորոգում:
 Երիտասարդին մայրը փարվեց:
 Գրքից մի էջ նա պոկեց:
 Մարմնամարզությանը իր առողջությունը աղջիկը վերականգնեց:
 Կիզիչ արևից ժայռերը կարծես բոցավառվել էին:
 Ձևի պարագան նույնպես կարող է ենթակայից առաջ շարադասվել,
 ինչպես՝
 Չետզիետե գյուղը զարթնում էր:
 Երագի նման անցյալը արթնացավ ծեր կնոջ հիշողություններում:
 Արդի հայերենում բավական տարածում ունի նաև տեղի և ժամանակի
 պարագաների նախադաս կիրառությունը, ինչպես՝
 Եվրոպայից նրանք վերադարձան:
 Դրսում օդը շատ սառն էր:
 Շուտով պարապմունքները կսկսվեն:
 Բայական անդամի որոշ լրացումներ, վերաբերության անուղղակի
 խնդիրը, չափի և ձևի պարագաները ստորոգյալից և ենթակայից առաջ են
 շարադասվում այն դեպքերում, երբ դրանք հատուկ շեշտադրում են ունե-
 նում, ինչպես՝
 Մեր հին ընկերներին նա տեսավ:
 Մշակույթի մասին օտարներն էին պատմում:
 Ընտանիքին ճանապարհելու համար նա եկել էր օդանավակայան:
 Այսպիսով, վերը ասվածից տեսնում ենք, որ արդի հայերենում որոշա-
 կի չափով իրացվում են շարադասական բոլոր կաղապարները: Սակայն
 դա չի նշանակում, որ ժամանակակից հայերենի շարադասությունը բա-
 ցարձակ ազատ է: Նշված վեց կաղապարներից արդի հայերենի համար ա-
 մենաշատ հանդիպող ձևերն են **SOV** և **SVO** տիպերը, որոնց դեպքում առ-
 կա է ուղիղ շարադասություն: Մնացած չորս տիպերը, կարող ենք ասել,
 վերաբերում են շրջուն շարադասությանը, երբ նախադասության տրամա-
 բանական շեշտը ընկնում է ոչ թե գործողությունը կատարողի, այլ հենց
 գործողության կամ լրացման վրա: Շրջուն շարադասությունը հատուկ է
 գեղարվեստական խոսքին և ոճական արժեք ունի:*

АСМИК САМСОНИН – Типологическая характеристика порядка слов (подлежащее-сказуемое-дополнение) в современном армянском языке. – Статья посвящена одной из задач синтаксической типологии – изучению коммуникативно-мыслительных структур, с помощью которых в разных языках формируются мысли. Типология предложения строится с учётом того, каким образом синтаксический строй языка соотносится со структурно-смысловыми компонентами предложения (субъекта, объекта, действия и т. п.). В языках с более или менее свободным порядком слов (например, армянском и русском) взаиморасположение членов предложения может быть любым, т. е. используются все теоретически возможные модели словоупорядка: SVO, SOV, OVS, OSV, VSO, VOS. При этом армянскому языку наиболее присущи модели SOV и SVO. В отношении армянского подтверждается положение Дж. Гринберга – когда доминирует модель VSO, язык использует предлоги, напротив, при доминировании SOV возможны только послелоги.

HASMIK SAMSONYAN – *Typological Characteristics of Word Order – Subject-Predicate-Object in Modern Armenian.* – The article is devoted to one of the tasks of syntactic typology – the study of communicative and cognitive structures through which thoughts are formed in different languages. The typology of the sentence is constructed according to how and by what means the syntactic structure of the language presents the structural and semantic relations of its component parts (subject, object, action, etc). In languages with more or less free word order (such as Armenian, Russian) the parts of the sentence can have any position, i.e. they are used in all six theoretically possible models of word order: SVO, SOV, OVS, OSV, VSO, VOS. But it should be noted that the frequency of the 6 models in each of the languages of the world varies considerably. SOV and SVO models are the most typical for the Armenian language. With respect to the Armenian language Joseph Greenberg's position is also supported, i.e. the languages in which VSO model dominates, prepositions are mostly used, and vice versa, the languages in which SOV model dominates, exceptionally postpositions are possible.